

СУЧАСНІ ВИМОГИ ДО ШКІЛЬНОГО ПІДРУЧНИКА З ПРАВОЗНАВСТВА*

*Л. Т. Рябовол, канд. пед. наук,
Кіровоградський державний педагогічний університет
імені В. Винниченка*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження проблеми визначення сучасних вимог до шкільного підручника з правознавства де термінується підвищеною потребою суспільства у якісній правовій освіті. Роль і значення шкільного підручника в реалізації відповідного освітнього напрямку неможливо переоцінити, що зумовлює й нові вимоги до нього. Доцільність їх визначення пояснюється тим, що підручникам з правознавства були притаманні певні недоліки, наявність яких пов'язувалася з наданням переваги розробниками у процесі підручникотворення таким підходам, як: державоцентричний, законознавчий, знанневоорієнтований.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми визначення сучасних вимог до шкільного підручника притягують увагу науковців. В Україні підґрунтя для цих досліджень закладено у працях таких фахівців, як: Б. І. Андрусишин, К. О. Баханов, А. М. Гуз, А. М. Гуржій, В. М. Доній, О. І. Пометун, О. Я. Савченко, Г. О. Фрейман та ін. Серед російських вчених питання вивчали В. П. Беспалько, В. В. Краєвський, П. О. Озеркова, А. В. Хуторської. Розробниками шкільних підручників з правознавства є О. Д. Наровлянський, І. І. Котюк, О. І. Котюк, О. І. Пометун, Т. О. Ремех, І. Б. Усенкота ін. На увагу заслуговують праці І. І. Смагіна щодо визначення методологічних засад шкільного підручникотворення з суспільствознавчих предметів та встановлення співвідношення правознавчого і законознавчого, людиноцентричного й державоцентричного підходів. Проте, питання визначення сучасних вимог до шкільного підручника з правознавства не було предметом окремого дослідження, що й зумовило обрання теми нашої наукової розробки.

Мета статті полягає у визначенні місця, ролі та значення підручника в системі навчання правознавства в основній і старшій школі, встановленні сучасних підходів до підручникотворення та, виходячи з їх положень, переліку вимог, яким має відповідати шкільний підручник з правознавства.

Виклад основного матеріалу дослідження. У теорії й практиці підручникотворення, вказує А. В. Хуторської, мають місце три шляхи [7, 11]. Найоптимальнішим для розробки моделі сучасного шкільного підручника з правознавства, на нашу думку, є третій, який полягає: по-перше, у відмові від загальної теорії підручника й, по-друге, у створенні підручників, виходячи з певних освітніх концепцій, що й детермінують конкретні вимоги до підручника.

---

* Стаття друкується за редакцією автора.

Проблеми, які існують у теорії та практиці шкільного підручника з правознавства, зумовлюються тим, що сьогодні тільки визначаються підходи до навчання правознавства у школі, відповідно, існують певні суперечності, які відбиваються у змісті навчальної книги. Вони виникають між особистісно і знанневоорієнтованим, державо- й людиноцентричним, компетентнісним і знанневим, правознавчим та законодавчим підходами. На увагу заслуговує й підручничкоцентричний підхід. Вважаємо, що укладачі підручників з правознавства мають виходити з положень особистісно орієнтованого, людиноцентричного, компетентнісного, правознавчого підходів. Крім того, розробити підручник з правознавства неможливо без розв'язання проблеми раціонального співвідношення обсягу матеріалу з часом на його вивчення, що обмежується навчальними планами й програмами.

Порівнюючи знанневоорієнтований та особистісний підходи, зазначимо, що за умови реалізації першого, основою підручника є наукова інформація й відповідні способи діяльності. З метою втілення у практику підручничкотворення особистісно орієнтованого навчання структура та зміст навчальної книги мають бути у формах, які забезпечували б урахування особистісних та індивідуальних якостей кожного учня. Елементи такого підручника є структурованими й у самій логіці діяльності учнів, котрі

конструюють у процесі навчання систему особистісних «сенсів» щодо предмета [7, 13]. Специфіка правознавства як навчального курсу, на нашу думку, передбачає можливість комбінування (інтеграції) двох вказаних підходів, проте, переважати повинен особистісноорієнтований, оскільки саме його втілення у шкільну практику найбільше сприяє досягненню мети шкільної правової та загальної середньої освіти у цілому.

Важливим критерієм при розробці нового підручника, або оцінці вже існуючого, є визначення його місця й ролі у сукупності дидактично-методичного забезпечення навчання правознавства, оскільки останнє, крім підручника, включає освітні стандарти, навчальні програми, технології, методики тощо. Відповідно, слід з'ясувати, що є первинним, або таким, що визначає напрямок розвитку, зміст, форми всіх компонентів такого забезпечення. У результаті аналізу навчальної та наукової літератури ми встановили, що визначальними є державні стандарти й навчальні програми. Підручник має бути логічним продовженням державної освітньої політики, що не відкидає можливості створення певної достатньої кількості альтернативних підручників з одного й того ж предмета. Здорова конкуренція між їх авторами стимулюватиме підвищення ефективності підручничкотворення й сприятиме оптимізації шкільної правової освіти.

У контексті викладеного слід проаналізувати сутність підручничкоцентричного підходу, запропонованого І. І. Смагіним, адже, виходячи з його положень, підручник слід розглядати як визначальний чинник у системі дидактично-методичного забезпечення. Вважаємо, такий підхід виправдовує себе за умови використання у конкретно-історичній площині, що передбачає аналіз підручника в межах історичної освітньої системи, в якій він формувався й використовувався. Обґрунтовуючи

доцільність підручничоцентричного підходу, його автор вказує, що методологічною основою дослідження теорії і практики підручникотворення мають стати положення синергетики щодо розвитку й трансформації освітніх систем. Він пояснює це тим, що зміни в освітніх системах можуть бути спричинені не тільки цілеспрямованим впливом, а й стохастичними само організованими процесами. Відповідно, сутність вказаного підходу полягає в наступному: у межах галузевої освітньої системи шкільної освіти підручник є концентрованим джерелом інформації про наукові, організаційно-педагогічні, дидактично-методичні умови навчання предмета, його науковий зміст, суспільно-політичне, соціально-економічне замовлення на якість освіти з предмета, а також про вимоги навчальних планів і програм до його змісту тощо. На основі аналізу конкретного шкільного підручника можемо реконструювати відповідну освітню систему в аспекті акцентів суспільного замовлення на якість освіти; нормативних вимог до навчання предмета й підручників; дидактичної системи; змісту навчального предмета; методів і технологій навчання. Саме тому підручник є своєрідним інформаційним ядром відповідної освітньої системи та інформаційним джерелом про її сутнісні характеристики [6, 13]. Виходячи з викладено, можна стверджувати, що підручник, будучи важливим елементом навчання правознавства як освітньої системи, постійно знаходиться під впливом інших її елементів, та, в свою чергу, здійснює зворотний вплив на них.

Розкриваючи питання відповідності підручника сучасним вимогам, слід визначити саме поняття підручника. Це – навчальна книга, в якій містяться основи наукових знань з певного предмета відповідно до мети і завдань, встановлених навчальною програмою та вимогами дидактики; головне джерело знань для учня, вважає С. С. Пальчевський [3, 215]. Підручник є навчальним виданням, яке містить основи наукових знань з певної дисципліни, подані відповідно до мети й завдань, визначених програмою, вимогами дидактики, вікової, педагогічної психології, стверджує В. І. Бондар [1, 57]. Отже, підручник з правознавства визначаємо як навчальну книгу, в якій представлено основи наукових знань з правознавства відповідно до мети і завдань, що визначені Державним стандартом у галузі «Суспільствознавство», навчальною програмою з відповідного правознавчого предмету, вимогами дидактики, вікової, педагогічної психології.

У контексті дослідження окресленої проблеми вважаємо за доцільне встановити функції, що їх виконує шкільний підручник, адже вони також зумовлюють вимоги до цього навчального видання. Під функціями розуміємо напрямки впливу останнього на процес навчання. Підручник, на думку А. В. Хуторського, традиційно виконує дві основні функції. Він є джерелом навчальної інформації, тобто розкриває в доступній для учнів формі зміст, передбачений державними стандартами, і засобом навчання, за допомогою якого забезпечується організація процесу навчання, у тому числі й самоосвіта школярів [7, 15]. В. І. Бондар вказує, що функції зумовлюються головним призначенням підручника й полягають в орієнтуванні вчителя у змісті

навчання на кожному уроці та допомозі учням самостійно поглибити здобуті на уроці знання [1, 57]. М. М. Фіцула розширює перелік функцій підручника й вказує на такі, як: освітня, що полягає в забезпеченні процесу засвоєння учнями певного обсягу систематизованих знань, формуванні у них пізнавальних умінь; розвивальна – сприяє розвитку здібностей учня; виховна – передбачає формування світогляду, моральних, естетичних рис особистості школяра; управлінська – полягає в програмуванні типу навчання, форм, методів, засобів застосування знань у різних ситуаціях; дослідницька, яка спонукає учня до самостійного вирішення проблем та вивчення методів наукових пошуків [8, 109].

Отже, сучасний шкільний підручник з правознавства покликаний виконати певні функції у процесі навчання, що й визначає відповідні вимоги до нього. Так, розвивальна функція може бути реалізована лише у разі включення до структури підручника завдань певного типу, наприклад, проблемних, аналітичних, синтетичних текстів, продуктивних запитань тощо. Виходячи з положень особистісно орієнтованого підходу, підручник має створювати такі умови у процесі навчання, за яких учень міг би особисто пережити зміст предмета, збагачувати його власним розумінням, переосмислювати й робити унікальним у результаті застосування.

Найбільш повне й об'єктивне визначення місця, ролі й значення сучасного підручника у процесі навчання, а також вимог, обумовлених ними, забезпечується завдяки реалізації культурологічного підходу, в контексті якого окреслену проблему досліджує А. В. Хуторської [7, 15]. Зміст освіти розглядається ним як педагогічна модель соціального досвіду, що має процесуальний та змістовний аспекти. Оскільки підручник є атрибутом відповідної дидактичної системи, визначаючи його поняття, доцільно спиратися на структуру останньої, що включає філософську-педагогічну основу, освітні цілі й завдання, педагогічні технології, зміст і засоби навчання, систему діагностики, контролю, оцінки та рефлексії результатів. А. В. Хуторської характеризує сучасний підручник як комплексну інформаційно-діяльнісну модель процесу освіти, що реалізується у межах певної дидактичної системи та включає необхідні умови для здійснення. Поділяючи викладені погляди, вважаємо, що сучасний підручник з правознавства має бути зразком, керівництвом до дії та самою дією, тобто моделлю й реальністю одночасно. Під моделлю розуміємо те, що підручник повинен втілювати цілі, зміст, методи, форми навчання правознавства, тобто опосередковувати його як освітню систему. Натомість реальність наповнює його життям, робить суб'єктивно значимим і динамічним. Підручник, у який не закладено реальність, передбачено засвоєння учнями лише готового матеріалу, стане посібником для репродуктивного інформаційно-орієнтованого навчання.

Для забезпечення особистісно орієнтованого підходу та особистісно-розвиваючого спрямування підручника з правознавства до його структури й змісту слід включати рефлексивні завдання, такі питання, які стимулювали б творчу, продуктивну, а не звичайну відтворювальну діяльність. Умовою

орієнтованості підручника на особистість учня є включення у його структуру діяльнісного компоненту, що передбачає активне, у тому числі самостійне, вивчення правових реалій. Діяльнісний підхід вимагає застосування активних та інтерактивних методів навчання, запровадження таких видів навчальної діяльності, як дослідницька, творча, співставлення різних поглядів на розв'язання навчальних проблем, рефлексія прочитаного у підручнику, що передбачає формування ціннісного ставлення до змісту навчального матеріалу. Такий підхід зумовлює: спрямування навчання правознавства не лише на опанування учнями знань про державу, право і законодавство, але й вироблення у них практичних навичок і умінь; накопичення позитивного особистого досвіду реалізації прав і свобод; усвідомлення необхідності дотримання правових норм; стимулювання нетерпимого ставлення до порушень законності і правопорядку; формування правових цінностей та переконань, правової свідомості й правової культури. У такий спосіб підручник сприятиме реалізації не тільки особистісно орієнтованого підходу, але й компетентнісного як такого, що характеризує навчання за його результатом – рівнем сформованості правової компетентності учнів.

Фахівці визначають й інші вимоги до підручника. Ю. К. Бабанський вказує на ідейність, науковість, доступність, лаконічність, точність, зрозумілість та емоційність викладу, досконалість методичного апарату, практичну спрямованість, міжпредметні зв'язки, акцентує увагу на те, що у підручнику мають втілюватися найважливіші компоненти змісту освіти, а саме: наукові знання про природу, суспільство, техніку, людину, способи діяльності, поняття, теорії та закони, методологічні й ціннісно-орієнтувальні відомості [4, 376]. М. М. Фіцула вважає, що підручник повинен забезпечувати науковість змісту матеріалу, точність, простоту і доступність його викладу, чіткість формулювання визначень, правил, законів, ідей, точну й доступну мову тексту, правильний розподіл навчального матеріалу за розділами та параграфами; найважливіший матеріал має ілюструватися схемами, малюнками, відповідно структуруватися та оформлюватися шрифтами [8, 109]. І. І. Смагін пропонує вимірювати показники, що характеризують підручник, серед них: науковість змісту, виховний потенціал і розвиваючий ефект навчального матеріалу, дидактична досконалість, методичне забезпечення, ергономічні показники, складність змісту, характеристики мови викладу навчального матеріалу, кількість юридичних термінів, практичних завдань та ілюстрацій [6, 13].

Спираючись на результати аналізу навчальної та наукової літератури з досліджуваної проблеми, виходячи з положень тих підходів, які ми визначили як провідні у процесі підручникотворення, розробимо перелік сучасних вимог до підручника з правознавства. Вважаємо, що ці вимоги доцільно одночасно розглядати і як критерії оцінки сучасної навчальної книги. На нашу думку, ними є такі вимоги, як: наскільки розробниками враховано послідовність і логіку процесу пізнання; як повно підручник сприяє реалізації функцій навчання правознавства (навчальної, розвиваючої, виховної, саморозвитку й самоосвіти, правової соціалізації); чи були втілені

розробниками закономірності та принципи навчання, зокрема, наскільки навчальний матеріал, викладений у підручнику, є доступним, систематизованим, унаочненим тощо; наскільки узгодженими у ньому є компоненти системи навчання правознавства, зокрема, чи відповідає зміст цілям і завданням шкільної правової освіти, чи повністю реалізуються дидактичні можливості змісту шляхом застосування тих методів, на які підручник орієнтує навчання; наскільки підручник забезпечує формування компетентностей в учнів у процесі навчання правознавства, насамперед правової предметної компетентності. При аналізі підручника на увагу заслуговують такі його показники, як: спрямованість змісту на розвиток пізнавальної, а не суто навчальної, діяльності, та на розвиток самостійності учнів; забезпеченість міжпредметних і міжтемних зв'язків; сприяння актуалізації опорних знань; ефективність засобів і прийомів контролю, що закладені у навчальній книзі.

Нами встановлено також, що підручник з правознавства, відповідно до положень Концепції створення засобів навчання нового покоління для середніх закладів освіти України [2], повинен активізувати мотивацію навчання, яка на сучасному етапі розвитку шкільної освіти передбачає спрямування навчання у напрямі гуманізації, гуманітаризації з урахуванням індивідуальних особливостей та інтересів учнів. Сучасний підручник повинен бути достатньо інформативним та емоційним у поданні навчального матеріалу з метою отримання учнями поглибленої інформації про явища і процеси, що вивчаються. Він має відповідати сучасним технічним, психолого-педагогічним, санітарно-гігієнічним, ергономічним і нормативним вимогам Держстандарту України. Комплексність, універсальність, інтегрованість і багатофункціональність підручника з правознавства також є його ознаками, що визначають ефективність у процесі вирішення ним навчальних завдань та урізноманітнення видів навчальної діяльності учнів, отже, характеризують його як сучасний.

Прикладом втілення багатьох з перелічених вище вимог, на нашу думку, є підручник «Правознавство. Практичний курс» для 9-го класу загальноосвітньої школи, авторами якого є О. Пометун, Т. Ремех, Л. Пилипчатіна. Підручник відповідає державній програмі за кількістю годин, що відведена на вивчення цього предмета навчальним планом. Готуючи його, розробники виходили з того, що він є основним елементом навчально-методичного комплексу з предмета, отже, має стати не лише носієм інформації, а дієвим засобом її засвоєння. На особливу увагу заслуговує те, що підручник є інноваційним за способом викладення змісту і методикою роботи з ним. Він містить принципово нові елементи методичного апарату, наприклад, завдання для організації інтерактивного навчання учнів у поєднанні з традиційними для методики навчання учнів 9-го класу складовими. У підручнику подано систематизований навчальний матеріал, передбачений навчальною програмою з предмета. Крім того, зазначає О. І. Пометун, він є комплексною інформаційною моделлю, яка містить три основні блоки: 1) вимоги до результатів роботи учня з

підручником (до кожної теми); 2) тексти (основні, додаткові, пояснювальні); 3) блок діяльнісного спрямування, а саме: питання і завдання для організації когнітивної, емоційно-ціннісної, рефлексивної, контрольної-оцінної діяльності учнів на репродуктивному і творчому рівнях. Перевагами підручника, що характеризують його як сучасну навчальну книгу й свідчать про відповідність вимогам сьогодення, є також те, що лівову частку у ньому складають завдання, які передбачають роботу учнів з малюнками, схемами, таблицями, витягами з юридичних документів, запитання репродуктивного, творчого, дискусійного характеру. Відповідаючи на них учень зможе здобути нові знання, поглибити засвоєні раніше, сформувані (розвинути) навички, висловити власну оцінку правових явищ і процесів [5, 11, 13].

Висновки. У результаті проведеного дослідження нами встановлено, що сучасні вимоги до шкільного підручника з правознавства зумовлюються передусім певними підходами до визначення його ролі, місця й значення у процесі навчання правознавства як дидактичної системи. Ними є особистісно орієнтований, людиноцентричний, компетентнісний, правознавчий, підручничоцентричний підходи. Оскільки навчання правознавства є системою, підручникотворення з правознавства слід розглядати також і з позицій синергетичного підходу, що передбачає врахування розробниками навчальних книг взаємовпливу всіх елементів освітньої системи, а саме: державного стандарту з відповідної галузі, програми з навчального предмета, з якою має повністю узгоджуватися підручник, обмеженого часу на вивчення шкільних правознавчих предметів тощо. Нами розроблено перелік вимог до сучасного підручника з правознавства, які можуть одночасно виконувати роль критеріїв його оцінки. Перспективи подальших пошуків у межах дослідження. Вважаємо за доцільне проведення у подальшому аналізу відповідності встановленим вимогам існуючих шкільних підручників з правознавства.

Література

1. Бондар В. І. Дидактика [Текст] / В. І. Бондар. – К. : Либідь, 2005. – 264 с.
2. Концепція створення засобів навчання нового покоління для середніх закладів освіти України [Текст] / Ю. О. Жук // Проблеми освіти: науково-методичний збірник. – К., 1997. – Вип. 10. – С. 207–218.
3. Пальчевський С. С. Педагогіка: навч. посіб. [Текст] / С. С. Пальчевський [2-е вид.]. – К. : Каравела, 2008. – 496 с.
4. Педагогіка: учеб. пособие [Текст] ; [под ред. Ю. К. Бабанского ; 2-е изд., доп. и перераб.]. – М. : Просвещение, 1988. – 479 с.
5. Правознавство. Практичний курс: метод. посіб. для вчителів загальноосвіт. шк., які викладають курс у 9_му кл. [Текст] / О. Пометун, Т. Ремех, Л. Пилипчатіна ; [за ред. О. І. Пометун]. – К. : Логос, 2009. – 176 с.
6. Смагін І. І. Методологічні засади аналізу теорії і практики шкільного підручникотворення з суспільствознавчих навчальних предметів [Текст] / І. І.

Смагін // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. – Житомир, 2009. – № 45. – С. 10–14.

7. Хуторской А. В. Место учебника в дидактической системе [Текст] / А. В. Хуторской // Педагогика. – 2005. – № 4. – С. 10–18.

8. Фіцула М. М. Педагогіка: навч. посіб. [Текст] / М. М. Фіцула ; [вид. 2-ге, випр., доп.]. – К. : Академвидав, 2007. – 560 с.

UA У статті визначено місце, роль і значення підручника в системі навчання правознавства в основній та старшій школі, встановлено сучасні підходи до підручникотворення, а саме: особистісно орієнтований, людиноцентричний, правознавчий, компетентнісний, підручничоцентричний, атакож, виходячи з їх положень, перелік вимог, яким повинен відповідати шкільний підручник з правознавства.

Ключові слова: шкільний підручник, підходи до підручникотворення, сучасні вимоги до шкільного підручника правознавства та ін.

RU В статье определено место, роль и значение школьного учебника в системе обучения правоведению в основной и старшей школе, установлены подходы к разработке учебников, а именно: личностно-ориентированный, человекоцентричный, направленность обучения на знание права, а не закона, компетентностный, учебничоцентричный, и, исходя из их положений, требования, которым должен соответствовать школьный учебник по правоведению.

Ключевые слова: школьный учебник, подходы к разработке учебников, современные требования к школьному учебнику по правоведению.

EN The article defines the place, role and importance of a school textbook in the teaching of Law in primary and secondary school, established approaches to the development of textbooks, namely: personal_oriented, person_centric, the focus of education on the knowledge of right, not of law, competence, schoolbook-oriented, and, on the basis of their provisions, requirements to be met in law school textbook.

Keywords: textbooks, approaches to the development of textbooks, modern requirements for school textbook on jurisprudence.